

НАИСУС У НОВОЈ ПРОВИНЦИЈИ ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА

Доласком Диоклецијана на власт 284. године започиње у римском Царству период крупних промена у власти и администрацији, али и у економским и социјалним приликама у Царству. Сложена државна организација преноси се на исток и Балкан добија на важности доласком илирских војничких заповедника, касније и владара. У новој прерасподели политичке, али и економске превласти развија се и антички Наисус. Историјски извори о овом периоду нису увек потпуни и морају се допунити и другим интердисциплинарним истраживањима, у првом реду археолошким и литерарним. Тема овог рада замишљена је као синтеза свих доступних података о месту и развоју Наисуса на почетку и у првој половини IV века. У уводном тексту изложићемо краћи преглед догађаја који су претходили и на неки начин условили положај града у Римском царству.

Назив града Ниш је пословењени облик античког имена Наисус. Назив Наисус, међутим, не може се тумачити латинским језичким средствима, што значи да су га Римљани преузели од домородачког становништва (Келта, Илира или Трачана).¹ Град Наисус је у периоду раног Царства улазио у састав Горње Мезије да би у периоду позног Царства припао провинцији Средоземна Дакија (*Dacia Mediterrana*). Пошто се град налазио у средишњем делу провинције, која је повезивала западни део Царства са Истоком, утолико је његов значај био већи. Преко Наисуса је пролазио пут који је ишао према Дунаву долинама Тимока и Мораве, а на исток је ишао пут који је водио преко Сердикe и Филипопоља до мореуза (тј. касније Константинопоља). Преко града је пролазио и војнички пут (*via militaris*) који је повезивао Подунавље и Љеш (*Lissus*).²

¹ О имену града Ниша види код: А. Лома, *Откуда Ниш*, Зборник радова Ниш и Византија I (приредио М. Ракоција), Ниш 2003, 15-23; исти, *Осамнаест векова у три слова: топоним Ниш као живи споменик прошлости*, у: У светлу царских градова, Зборник радова (приредио Н. Богдановић), Ниш 1994, 7-26.

² О овоме види: П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976; Idem, *Inscriptions de la Mesie Superieure, Naissus - Remesiana - Horreum - Margi*, vol. IV, Beograd 1979 (= IMS. vol.IV); исти, *Naissus - задужбина цара Константина*, у: Римски царски градови и палата у Србији, (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73, Београд 1993, 57-81.

Римљани су у нишавску долину дошли у првој деценији I века н.е, када су римске легије крећући се са хеленистичког југа дошле до Дунава. У Наисусу је формирана нишка кохорта I Дарданорум 169. год. која је бројала 1000 људи. О томе нам сведочи натпис пронађен на територији Ниша:

G. Jul(ius) Severus| mil(es) coh(ortis) I Aur(eliae) |
Dardanorum vix(it) an | n(is) XLVII Jul(ius)
Var |anus filio pi| (entissimo---³

превод: Г. Јулије Север војник I дарданске кохорте живео је 47 година Јулија Варана сину

Не можемо са сигурношћу тврдити када је Наисус постао муниципијум, али оно што можемо сигурно рећи јесте да је он то био крајем II века н.е. Наисус се као римски град - муниципијум, са одређеним самоуправним правима, помиње у једном натпису из II века н. е :

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | M. Aur(elius)
Posidonius dec(urio) m(unicipii) N(aissi) votum p(osuit)⁴

превод: Јупитеру најбољем и највећем | Марко Аурелије
Посејдоније декурион муниципијума Наисуса принео је
жртву

Још два пронађена натписа, на којима се помињу Аурелије Виталис и Аурелије Лупус, који су такође били декуриони у граду посебно сведоче о градском статусу насеља:

Први је:

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) L() Aur(elius) Vitalis
o(rnatus) o(rnamentis) decurionalibus | pro |
(--- ⁵
3/4 pro| (salute sua

и који се чита у преводу:

Јупитеру најбољем и највећем Аурелије Виталис опремљен одликовањима декуриона за здравље своје

³ P. Petrović, *IMS vol. IV*, 83. n° 32

⁴ *Ibid*, 72., n° 10; Ову вотивну плочу на основу облика слова и трочлане именске формуле можемо сместити у сам крај II века види код: П. Петровић, *Епиграфска саопштења, Старица 19*, 1968, 227.

⁵ *Ibid*, 75., n° 18; На основу облика слова и трочлане именске формуле овај натпис можемо датовати у сам крај II века

Други натпис:

Aurel(ius) Lupus | dec(urio) ex voto pos(uit)⁶

у преводу гласи: Аурелије Лупус декурион са заветом постави

Извесно је да је Наисус већ крајем II века био *municipium*, и да је већим делом био и романизован. У време цара Марка Аурелија, и Маркоманских ратова, Наисус је имао и војнички значај, као један од центара за организовање одбране ширег региона. Други, од важних догађаја, односи се на период владавине Клаудија II, који је 269. год. победио Готе у околини града. Сигурно је да је његова победа снажно одјекнула у граду и утицала на његову даљу судбину.

Град је био важно стециште римских царева не само током III већ и у IV веку. Током сукоба двојице владара Константина и Лицинија од 316-317 године, Лициније је нашао уточиште у Наисусу, о чему ће бити више речи у даљем тексту. И Константинови наследници су у више наврата боравили у граду. Амијан Марцелин наводи да су „цареви Валенс и Валентинијан, долазећи из Тракије, зауставили се у Наисусу, где су у предграђу које се зове Медиана, поделили пратњу“.⁷

Град Наисус, током III и IV века, интензивно се развијао. О томе сведочи и постојање радионице (*fabrica*) за производњу војне опреме.⁸ Радионице су подизане у близини рудника из којих су се добијали метали, пре свега гвожђе, потребни за израду оружја. Оружјем, које се производило у радионицама у Наисусу, снабдеване су војне јединице дуж Дунава. У граду је постојала и радионица (*officina*) за израду предмета од племенитих метала.⁹ Неки од предмета израђени у овим радионицама имају угравиране посвете владарима и угравиране медаљоне који недвосмислено указују на царске официне.

Све наведене околности условиле су развој града и његов изглед. Археолошки извори указују да се у периоду тетрархије град простирао на десној обали Нишаве на делу данашњег града опасног бедемима турске тврђаве. Са његове северне и источне стране налазиле су се некрополе, гробљанске цркве и зидане гробнице откривене код Јагодин-малског моста у XIX веку.¹⁰ Површина, коју је град заузимао, износила је око двадесетак хектара, и могло би се претпоставити да је у касноантичком периоду у Наисусу живело 2000-3000 становника. По угледу на остале римске градове, у средишњем

⁶ *Ibid*, 80. n° 27

⁷ Amm. Marc. XXVI 5,1 Concordissimi principes(sc. Valentinianus i Valens)...percursis Thraciis Naessum advenerunt, ubi in suburbano quod appellatum Mediana a civitate tertio lapide dispatas...partiti sunt comites.

⁸ Notitia dignitatum XI, 37

⁹ S. Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, Beograd 1980, 7-57.

¹⁰ Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво до краја XIX века*, Књ. 1, Београд 1985, 167-168.

делу налазио се централни трг - форум, са различитим административним грађевинама. У првом реду то су биле: *curia*- зграда у којој су биле градске службе, затим *basilica*- за судске процесе, и бројне друге зграде, а свакако да је најважније место заузимао храм посвећен врховном богу Јупитеру. На форуму су биле изложене статуе царева и других градских достојанственика. На територији касноантичког Наисуса пронађени су неки објекти и грађевине који би одговарали, према своме изгледу, горе наведеним грађевинама које се налазе на форуму.

У непосредној близини града, по обронцима околних брда биле су бројне виле, у којима су повремено или стално боравили грађани Наисуса. Једна од таквих вила налазила се источно од града, на око три римске миље, на Медијани (*Mediana*). Претпоставља се, да су римски владари, приликом посета граду, одседали у Медијани.¹¹ Медијана, насеље са вилама и викусом, простирала се на површини од 40 ха. Данас је то место идентификовано на простору „Старог Водовода“ и села Брзи Брод у правцу исток-запад, северно од фабрике Електронске индустрије према старој обали Нишаве.¹² На основу изгледа вила утврђено је да је насеље на Медијани настало за време Константина Великог пред крај III и почетком IV века.¹³ На Медијани била је развијена и привреда што закључујемо на основу постојања житница (*horreum*). У житници је пронађен и жртвеник од кречњака на коме се налази натпис следеће садржине:

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Co(ho)rtali | Aurel(ius)
Ampelius trib(unus) Bat(avorum) cum filio suo Ampeliano |
ob dedicationem domus | et Salutem suam suorum | que
omnium votum po | suerunt¹⁴

и који у преводу гласи:

Јупитеру најбољем, највећем заштитнику
кохорти Аурелије Ампелије заповедник Батава,
са својим сином, у част освећења куће
и здравље своје и свих својих, подижу споменик

У граду је постојало више некропола о чему сведоче надгробни споменици са натписима.¹⁵ Највише је испитана она на источном крају града (лок. Јагодин-мала), и у којој су забележене сахране у III, али

¹¹ Amm. Marc. XXVI 5, 1...apellatum Mediana a civitate tertio lapide dispartus

¹² S. Drča, *Medijana- arheološka istraživanja od 1932 do 1987*, Glasnik Srpskog arheološkog društva 3, Beograd 1987, 93-97.

¹³ О овоме види код: М. Јерemić, *Castellum aquae antičke Medijane*, *Starinar* XXXIX, 1988, 61-84.; D. Janković-Mihaldžić, *Циркулација новца на Медијани*, *Katalog Medijana*, Niš 1979, 27-36.

¹⁴ П. Петровић, *Медијана, резиденција римских царева*, Београд 1994., 42.

¹⁵ *Idem*, IMS vol IV, 92-93.

интензивно у IV веку.¹⁶ Официјелни култови римских богова дуго времена су били поштовани код становника Наисуса. Почетком IV века, а посебно од треће и четврте деценије IV века хришћанска религија добија све већи број присталица у граду.

* * *

Диоклецијанова владавина (284-305) представља прекретницу у римској историји јер је њоме укинута постојећи облик владавине принципат и успостављен је нови облик владавине доминат.¹⁷ Оно што карактерише овај новоуведени облик владавине је неограничена власт цара тј. цела државна управа била је сконцентрисана у рукама доминуса-владара. Значај Диоклецијанове владавине огледа се пре свега у реформама које је спровео. Реформе су уздрманом царству, али и самом Диоклецијану, биле су потребне како би се изашло из постојеће кризе у којој је царство било и како би се врховна власт владара учврстила и уздигла. Диоклецијанове реформе се огледају у реорганизацији целокупне државне управе. Како је Царство досегло огромне размере, простирало се од Британских острва до Мале Азије, од Дунава, Рајне и Мајне до северне Африке, јавила се потреба за поделом државне територије али и за поделом саме царске власти ради лакшег управљања великом територијом. Диоклецијан се определио за поделу власти између четворице владара - тетрархију. Двојица владара су носила титулу августа и један је управљао источном а други западном половином Царства. Поред сваког августа био је по један цезар који са августом није био у крвном сродству, већ су бирали према заслугама и усвајани су. Диоклецијанов савладар био је Гај Галерије Валерије Максимијан и управо од времена њихове владавине и почиње стварна подела царства на источно и западно.

Диоклецијан је извршио низ реформи чији је задатак био да допринесу војном, политичком и привредном успону Римског царства. Нова административна подела Царства састојала се у томе што је Диоклецијан поделио читаву територију Царства на 12 дијецеза, да би их пред крај IV века било 14. Дијецезе су се даље делиле на провинције, да би под Константином Царство било подељено на префектуре које су обухватале неколико дијецеза, а свака дијецеза је обухватала већи број провинција. Границе дијецеза нису се увек поклапале са границама ранијих провинција.

¹⁶ Lj. Zotović, Izveštaji sa iskopavanja kasnoantičke nekropole u Nišu, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 171-175.; D. Šljivar, Jagodin Mala- zaštitni arheološki radovi na kasnoantičkoj nekropoli, *Arheološki pregled 17*, Beograd 1975, 111-113.

¹⁷ О питању Диоклецијанове и Константинове владавине и њиховој административној подели царства види код: J.V. Bury, *History of the Later Roman Empire I-II*, London 1923.; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire I-II*, Oxford 1973.; W. Ensslin, *The Reformes of Diocleian*, Cambridge Ancient History XII 1939.; од домаћих аутора: Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.

У састав мезијске, касније назване дачке дијецезе, улазиле су следеће провинције: Приобална Дакија (*Dacia Ripensis*) и Средоземна Дакија (*Dacia Mediterranea*) које су створене на десној обали Дунава на територији источне Горње Мезије (*Moesia Superior*) и западне Доње Мезије (*Moesia Inferior*) и Тракије. Формиране су и две провинције Dardania на југу Горње Мезије и *Moesia Prima* на северу. На југу провинције Далмације формирана је провинција Превалитана (*Prevalitana*).

Град Ниш (*Naissus*) је у периоду раног Царства улазио у састав Горње Мезије, да би у периоду позног Царства припао провинцији Средоземна Дакија. Положај насеља у средишту провинције која је повезивала западни део Царства са Истоком био је од изузетне важности за његов развој. Град се налазио на раскрсници путева, повезивао је исток са западом, био је богат и рудним богатствима због чега је већ у III веку постао стециште војника, занатлија, трговаца али и многих других досељеника.

Колики значај је град имао сведочи и то да је вероватно био седиште провинцијског сабора Горње Мезије. Наиме, двојица аутора Ц. Пач и Ј. Дајнингер су тврдила да је седиште провинцијског сабора Горње Мезије била Ремесијана.¹⁸ Ову тврдњу оспорио је Н. Вулић али није утврдио друго место које би могло да буде седиште провинцијског сабора.¹⁹ Тврдња да је центар провинцијског сабора био у Ремесиани заснована је на споменицима посвећеним цару Септимију Северу и његовом сину Каракали пронађеним у Ремесиани. Споменици са натписима подигнути су у част цара који је требало да на свом путу са Истока у Рим прође кроз Ремесиану. Вулић тврди да Ремесиана није могла бити центар провинцијског сабора јер је заузимала периферни положај у провинцији, налазила се на граници Мезије и Тракије. Насеље није било ни седиште царског легата, а на натпису се не спомињу ни *concilium provinciae* нити службеници сабора, *flamines* или *sacerdotes*.²⁰ На натписима се помиње Улпиана, али било би необјашњиво доводити у везу овај назив са именом града Улпијане који се налазио на Косову, у западној Горњој Мезији, због његове удаљености од Ремесиане. Улпиана би могао бити атрибут Ремесиане, који је она, као и многи други градови у Мезији и Тракији (*Ratiaria, Nicopolis, Serdica* и др.), стекла под Трајаном који им је доделио градски статус.²¹ Споменик у част цара могао је бити пренет у Ремесиану из оближњег града Наисуса који је био удаљен свега 25 миља. Наисус у то време заузима централни положај у провинцији богат је и многољудни град.²² Највећа потврда тога да је Наисус у

¹⁸ М. Мирковић, Провинцијски сабор Горње Мезије, *Зборник филозофског факултета књига XI-1*, Београд 1970, 83-89.

¹⁹ N. Vulić, *Remesiana (Bela Palanka)*, Nekoliko pitanja iz istorije naše zemlje i rimske starine, SANU, posebna izdanja knj. CCCXVI, Beograd 1961, 24.

²⁰ М. Мирковић, *нав. дело*, 86.

²¹ Улпиана од имена римског цара Марка Улпијана Трајана-M. Ulpius Traianus.

првој половини III века могао бити средиште провинцијског сабора Горње Мезије је и жртвеник посвећен богињи Фортуни (*dea Fortunae*). Жртвеник је пронађен у Наисусу и потиче из 221. године, на њему је записано име свештеника Аурелиуса провинције Горње Мезије (*sacerdos pr(ovinciae) M(oesiae) S(uperioris)*).²³ Наведене тврдње су можда довољне да се сложимо са закључком проф. Мирковић да је средиште провинцијског сабора Горње Мезије ипак било у Наисусу.

Рођење и живот Константина у Наисусу између историјских чињеница и историјског романа

Константинова владавина је била у правом смислу речи историјска прекретница. Константинов долазак на престо и његова самостална владавина означили су претварање тетрархије у монархију, а од великог значаја посебно за будуће генерације био је заокрет који је начињен ка хришћанству. Константинова идеологија власти заснивала се на спајању црквене са владарском идеологијом. Најважнији извори за проучавање Константина су Евсевије из Цезареје који је написао једно хагиографско дело о Константину (*Vita Constantini*). Податке о Константину налазимо и код Зосима али и у царским говорима које су састављали Евсевије из Цезареје, Либаније- антиохијски књижевник.²⁴

Доступни извори упућују на Константиново порекло и сматра се да је он рођен и васпитаван у Наисусу. Родио се као Гај Флавије Константин 26. фебруара 280. године од оца Констанција Хлора и мајке Хелене скромног порекла, како бележи анонимни Константинов биограф (*Anonymus Valesianus*).²⁵ И Стефан Византинац Константина доводи у везу са Наисусом. Константинов отац, Констанције Хлор (*Flavius Valerius Constantius Chlorus*) пореклом је из Илирика. Након смрти Констанција Хлора, 26. јула 306. године, легије у Галији и

²² Amm. Marc., XXI 12,1

²³ М. Мирковић, *нав. дело*, 89.

²⁴ Н. Радошевић, Константин Велики у византијским царским говорима, *ЗРВИ* XXXIII 1994., 7-18.

²⁵ A. Louth, *Introduction*, Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, Penguin books, London 1989.; Cf. H. A. Drake, *In Praise of Constantine*, A Historical Study and New Translation of Eusebius' Tricennial Orations, Berkley- Los Angeles 1976.; A. Alföldy, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford 1948.; T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, Cambridge 1982.; T.D. Barnes, *Lactantius and Constantine*, Cambridge 1973.; о Константину Великом написан је и велики број дела која нам приликом писања овог рада нису била доступна: D. Bowder, *The Age of Constantine and Julian*, London 1978.; M. Grant, *The Emperor Constantine*, London 1993.; S.L. Greenslade, *Church and state from Constantine to Theodosius*, London 1954.; A.H.M. Jones, *Constantine the Great and the Conversion of Europe*, Oxford 1948.; S.N. Lien, D. Monserrat, *Constantine. History, Historiography and Legend*, London and New York 1998.; H.A. Pohlsander, *The Emperor Constantine*, London 1996.; R.M. Errington, *Constantine and the pagans*, GRBS 1988; написан је и историјски роман о Константину Великом види: K. Kerbul, *Konstantin i kraj antičkog sveta*, Novi Sad 1998.

Британији прогласиле су Константина за цара. Галерије, који је био август признао је Константинов избор. Међутим, војска и плебс у Риму су за цара прогласили Максимијановог сина Максенција, пошто им је Галерије увео општу пореску обавезу. Како је Константин тежио да самостално влада, морао се обрачунати пре свега са Максенцијем јер му је једино војна победа обезбеђивала самосталну владавину.²⁶ Еусебије у делу „*Vita Constantini*“ забележио је догађај који се наводно десио пре битке између Константина и Максенција код Мулвиског моста (312 год.) када се Константину у сну јавио знак у виду крста на небу са натписом „Овим побеђуј“ (*In hic signo vinces*). Наиме, познато је да се Константин залагао за верску трпеливост, као и његов отац Констанције, док је мајка Јелена и била хришћанка и управо је овом победом показао да тетрархијска подела власти и прогони хришћана више нису били могући. Не прогањајући хришћане, већ им се приклањајући, Константин их је искористио у борби против својих непријатеља. Константиново разумевање за хришћане резултирало је потписивањем едикта о толеранцији, у Милану 312. године заједно са савладарем са истока, Лицинијем. Овај едикт о слободном исповедању хришћанства познат нам је из Еусебијеве Црквене историје.²⁷

После победе код Милвиског моста, Константин и Лициније (*Valerius Licinianus Licinius*) владали су заједно наредних десет година. Иако је Константин био родом из Наисуса у време сукоба са Лицинијем, Константиново упориште је било у Сердици док се у Наисусу утврдио Лициније.²⁸ Тек после I рата вођеног између Константина и Лицинија територија Мезије и град Наисус припали су Константину. Наиме, у Нишу је пронађено неколико сребрних посуда са натписом *LICINI AVGUSTE SEMPER VINCAS* (Лициније императору увек да побеђујеш).²⁹ На основу натписа на посудама закључује се да су посуде коване за прославу Лицинијевих деценалија које су најраније могле бити новембра 316. године, јер Лициније није био на власти пре 306. године, док је I рат између Константина и Лицинија датован 314. године.³⁰ Пошто је било немогуће, да у граду који је припадао Константину, после првог сукоба са Лицинијем се кује посуђе у част Лицинијевих деценалија и то са таквим натписом (*semper vin-*

²⁶ Н. Радошевић, *Подела власти у грчким царским говорима*, ЗРВИ XXXIV 1995, 7-18.

²⁷ Eusebius, *The History of the Church from Christ to Constantine*, Penguin books, London 1989.

²⁸ М. Мирковић, *Нека питања владе Константина и Лицинија*, Зборник филозофског факултета XII-1, Београд 1974, 139-152.

²⁹ Две зделе калотастог облика, израђене поводом прославе Лицинијевих деценалија чувају се у Народном Музеју у Београду. Са унутрашње стране је кружни натпис *LICINI AVGUSTE SEMPER VINCAS* иза кога, у пунци, печат *NAISSI*. Средишњи део зделе украшен је венцем, у чијем средишту је вота натпис у два реда SIC X SIC XX. О овоме види литературу: Vasić 1903, 17-32, sl.20; Mirković 1974, 145; Petrović 1976, 127, sl.52; Petrović 1979, 129, 133.

³⁰ М. Мирковић, *нав. дело*, 148.

cas) дошло се до новог датума I рата вођеног између Константина и Лицинија. Захваљујући сачуваном новцу у Арелати и анализама које су извршене испоставило се да од јесени 313. до почетка 315. године није било никаквог сукоба између Константина и Лицинија. Тек пред крај 316. године нестаје са новца лик Лицинија. На основу тога може се закључити да рат није вођен 314. године већ 316. године када су посуде у Наисусу и исковане. Пошто је Наисус крајем 316. и почетком 317. године још под Лицинијем, натпис на посудама одговарао је ратним приликама у којима је Лициније био у време десетогодишњице своје владавине.³¹ Након тог првог рата који је завршен Лицинијевим поразом, Константину је припао и Наисус. После те прве победе над Лицинијем, након извесног времена, Константин је посетио свој родни град о чему сведочи и царски едикт потписан у Наису 25. јула 319. године а што сазнајемо из Теодосијевог кодекса. Владару је приређен дочек у Медијани а у Ескулаповом храму је принео жртву вина у част победе.³²

Постојање више царских едиката који су потписани у Наисусу упућују да је Константин у више наврата боравио у граду. Едикти су записани у Теодосијевом кодексу (*Codex Theodisianus*), али често нису наведена места у којима су издати. Долазило је и до грешака у преписивању па тако понеки датуми или места издавања закона не могу се сматрати најпоузданијим. Један број закона из Кодекса изгубљен је. На основу свега наведеног Константин је у Нишу могао да борави после завршеног првог сукоба са Лицинијем 317. године. У пролеће, тачније 17. априла 317. године Константин је боравио у Сердици³³ а већ 6. јуна био је у Сирмијуму.³⁴ Вероватно да је том приликом Константин прошао кроз Наисус.

Краћа посета Константинова у Наисусу потврђена је и 25. јула 319. године.³⁵ И у току 321. године Константинов долазак забележен је у Сердици и Сирмијуму, тако да је врло вероватно да је на путу из Сердике у Сирмијум, цар свратио и у Наисус. Крајем 326. године и почетком 327. Константин је долазио у Сирмијум и Тесалонику, тако да је у међувремену могао да неко време проведе у родном граду. Дуже време Константин је провео у Наисусу тек 334. године³⁶, док после тог времена није пролазио нити боравио у овом граду.

Када говоримо о Константину и његовим везама са Наисусом, не можемо а да не поменемо његов портрет изливен у бронзи са позлатом. Портрет је пронађен на десној обали Нишаве, 1900. године а сада се чува у Народном музеју у Београду. Портрет представља младог човека са глатким лицем, без бркова и браде, са јагодицама

³¹ Исто 149.

³² К. Kerbul, *Konstantin i kraj antičkog sveta*, Novi Sad 1998.

³³ Cod. Theod. 8,12,2;9,10,1

³⁴ *Ibid*, 11,30,7

³⁵ *Ibid*, 2,15,1;2,16,2

³⁶ *Ibid*, 11,39,3

благо наглашеним, стиснутим устима и повијеним носем. Очи су крупне а поглед је управљен горе; чело је ниско и широко и около су праменови косе која је притиснута царском дијадемом. Врат је снажан и косо засечен.³⁷ Разлози због којих је изливена статуа могли су бити различити: цар је могао бити у Наисусу приликом прославе неког царског јубилеја, или је могао прослављати тријумф, или једноставно могао је само да пролази и извесно кратко време борави у граду. Константин је најдуже боравио у граду 334. године када је 25. августа забележено његово присуство у граду и вероватно је да је у Наисусу боравио до марта следеће године када ће већ бити у Константинопољу.³⁸ Не само што је у то време дуже боравио у граду, већ је вероватно и започео прославу **tricennalia** које су се падале следеће 335.године. Међутим, то што је почео раније са прославом није ништа чудно пошто је претходну прославу **vicennalia** започео 325. године, иако су оне биле предвиђене за 326. годину. Још један разлог, који указује да је статуа могла бити израђена баш те године, јесте тај што је владар могао да прославља и тријумф због претходних победа над Готима и Сарматима.³⁹

Религије у граду, официјални култови и хришћанство

У III веку у Наисусу био је општеприхваћен источњачки култ Митре, бога сунца и неба. Митрин култ својим верницима нудио је блаженство у другом свету чиме ће он крчити пут хришћанству. Пагански обичаји и ритуали, приликом сахрањивања покојника, у великој мери су утицали на начин сахрањивања у ранохришћанском периоду. И након што је хришћанство могло слободно да се проповеда после 313. године, паганство се дуго још задржало у животима конзервативних касноантичких становника Наисуса. На територији Јагодин-мале, највеће касноантичке некрополе у Наисусу, откривањем гробова и гробница утврђено је да су они били сиромашни прилозима. Сиромаштво некропола је у нескладу са положајем и успоном града у IV веку. У питању су били религијски прописи којима је покојник требало да се ослободи свега што га је везивало са материјалним светом.⁴⁰ Извесно је да је Митраистички култ на територији Наисуса утицао на веровања у нематеријални загробни живот. Наиме, у основи тог веровања била је потреба да се душа покојника ослободи свих материја како би могла да ступи у вечно царство мртвих. На основу ранохришћанских гробница из Наисуса закључујемо да је и

³⁷ П. Петровић, *Naissus, задужбина цара Константина*, у Римски царски градови и палате у Србији, Београд 1993, 77-78., кат. бр. 73

³⁸ Cod.Theod.,10,10,3

³⁹ О овоме види код: М. Васића, *Boravci Konstantina I u Nišu*, Zbornik radova Међународна Академија, Ниш 2001. 25-29.

⁴⁰ Љ. Зотовић, *Погребни ритуал и схватања загробног живота у свету касноантичке некрополе Наиса*, Нишки зборник 1, Ниш 1974, 46-51.

хришћанско становништво града прихватило ова паганска веровања јер је наставило да сахрањује своје покојнике на исти начин и то на територији паганске некрополе.⁴¹

На територији ове највеће некрополе у Наисусу пронађено је и неколико гробова - кенотафа. Они су сигурно припадали периоду касне антике јер се у потпуности уклапају у редове касноантичких некропола. Кенотафи - празни гробови, подизани су у случајевима када тело погинулог или на путу умрлог сродника није могло бити пронађено и над њима су вршене све погребне церемоније. То заправо сведочи да чак у касној антици када се загробни живот другачије тумачио, конзервативно становништво се и даље плашило гнева покојника чија би душа без гроба лутала и чинила зло другима.

О присуству хришћана у Наисусу у касноантичком периоду сведочи нам на првом месту постојање градске некрополе на подручју Јагодин-мале тј., на десној обали Нишаве, источно од античког града, на путу према Рациарији. Археолошким ископавањима испитано је 230 гробова и 30 гробница које су датоване од IV од VI века.⁴² На територији Наисуса пронађени су значајни споменици црквене архитектуре, а утврђено је да су ти споменици хришћански на основу представа симбола хришћанског култа (крст, христогорам). Код гробова се водило рачуна о оријентацији, положају покојника и прилозима. Број прилога не мора да буде исправан показатељ ког верског опредељења је покојник био. Када су у питању грађевине њихова припадност ранохришћанском периоду утврђивала се на основу натписа, начина зидања, намене и др. Писани извори који би посведочили присуство хришћана у Наисусу ретки су. Један од писаних извора је свети Виктриције, епископ из Руана (IV век), који у свом спису спомиње Наисус као град „у коме свеци чине чуда“, док историчар Јован Кинам каже да се реликвије светог Прокопија налазе у Наисусу, што је још један податак о постојању мученика у граду али у много познијем периоду.⁴³ У касноантичким гробницама Наисуса пронађен је покојник са свитком што свакако указује да је сахрањена особа била на високој лествици у црквеној хијерархији.

Уопште узев свештенство, како паганских тако и хришћанске религије, чинило је све како би оправдало велике класне разлике које су постојале међу становништвом. Хришћанство је то чинило на тај начин што је код верника будило наду у бољи живот после смрти тј. у вечном рају у који могу ући само „чисти“. У неким гробницама пронађени су ретки прилози и то су углавном били предмети личне употребе без неке веће материјалне вредности.⁴⁴

Из касноантичког периода потиче и једна гробница у Наисусу чији зидови су украшени фрескама.⁴⁵ Фреске су изведене на једном

⁴¹ Исто, 47.

⁴² G. Milošević, *Martirijum i grobljanska bazilika u Jagodin-mali u Nišu*, Arheološki institut Beograd, rad u štampi

⁴³ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Roma 1967, 108.

⁴⁴ Љ. Зотовић, *нав. дело*, 48.

слоју малтера што сведочи да су настале крајем III или почетком IV века јер до половине III века малтер је имао два слоја. Такође на основу монограма Христос са апокалиптичним словима која се у Риму јављају од средине IV века до средине V века, закључујемо да је гробница могла настати у IV веку. Вођена је расправа да ли су на фрескама приказани апостоли Павле и Петар и још двојица еванђелиста (или мученика) или су приказани ликови покојника сахрањених у тој гробници.⁴⁶ На фрескама су приказана четири лика али није, ни на који начин, утврђено да је било четири сахрањених покојника јер њихова тела нису пронађена. Такође, није са сигурношћу могло бити утврђено, да ли је средњи простор између гробова могао бити коришћен за сахрањивање. У гробним преградама могло је бити сахрањено и више особа, што значи да не треба доводити у везу ликове на фрескама са сахрањенима у гробници на основу њиховог броја. У прилог томе да су на фрескама фигуре Петра и Павла и двојице еванђелиста или мученика сведочи и њихова одећа коју имају и света лица у савременим катакомбама Рима. Један од приказаних ликова у руци држи свитак који означава Свето писмо и имају га само Христос, апостоли и мученици. Једна приказана фигура држи руке сложене за молитву према Христовом монограму и моли милост за другог, не за себе, јер је већ у рају са Христом. Молитва је упућена Христу за спасење сахрањених у гробници.⁴⁷ По свој прилици у овој гробници били су сахрањени чланови једне имућне породице, који су још за живота изградили себи гробницу и украсили је фрескама. Они су били хришћани, који су вером у Христа прихватили учење о одласку у рај после смрти. Фигуре апостола Петра и Павла окружене су дрвећем и растињем што представља рај у коме се апостоли већ налазе а у који треба да уведу умрле. Према томе, умрли и сахрањени у гробници почивају у њој заједно са Христом и светима тј. апостолима и еванђелистима или чак мартирима.

Археолошка истраживања вршена су на територији Јагодин-мале и код данашњег Моста младости где су откривени остаци ранохришћанске базилике и већи број гробова, као и четири хришћанске цркве.⁴⁸ У гробници су пронађени поред скелета и ранохришћански капител од белог мермера на коме се види крст са венцем около. Пронађен је и новац Константина (306-337) и Констанција (337-361) на основу чега се закључује да је гробница из половине IV века.⁴⁹ Извршена су и археолошка истраживања на

⁴⁵ Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, Старинар V-VI (1954-1955), Београд 1956, 54-71.

⁴⁶ Исти, *Да ли на фрескама у нишкој гробници (крај IV) имамо портрете сахрањених у њој*, Зборник НМ V, 1967., 217-236.

⁴⁷ Исто, 222-223.

⁴⁸ А. Оршић-Славетић, *Археолошка истраживања у Нишу*, Старинар 8-9 (1933-1934), Београд 1934, 303-310; Ђ. Мано-Зиси, Д. Јовнаовић, *Археолошко испитивање Нишке тврђаве и Јагодин-мале у Нишу*, Гласник САН, IV-2(1952), 365-367.

простору око гробнице па је испитана и базилика и њен однос према гробници. Између гробнице и базилике налазила се уска просторија, егзонартес испод чијег пода је било прилазно степениште крипте. И у базилици и око ње пронађен је већи број гробова који потичу из два периода: из VI века и словенског средњовековног периода. Поједини гробови око базилике потичу и из ранијег периода из IV века.⁵⁰ Пронађени су остаци оградног зида, који је омеђавао неколико отворених простора који су по свој прилици били култни простор у чијем средишњем делу је био гроб-меморија посвећена пострадалом мученику. Градитељ је тако спојио гроб мученика и гробна места својих најближих у породични маузолеј. На основу истражених гробова (и оне украшене фрескама) у близини мученику да се закључити да је формирана некропола привилегованих: црквеног клера, припадника имућних породица који су настојали да их на пут васкресења одведу свети. На основу положаја и пронађених остатака у испитаним гробовима закључујемо да је већ средином IV века постојао установљени култ око гроба мученика. Базилика је подигнута крајем V века над некрополом.⁵¹ У хагиографским делима за Наисус се не везује ни једно име мученика и зато не можемо утврдити о ком мученику се ради тј. којем мученику је подигнута гробница. Свети Виктриције, епископ из Руана (IV век) али и неки анонимни извори говоре о Наисусу у коме је било неколико жртава црквених прогона.⁵² Врло касно, тврдило се да Наисус поседује тело једног мученика Прокопија (*Procope*) а те податке бележи Јован Кинама, али не зна се о ком Прокопију би се радило, чак и ако би било нечег основаног у тој тврдњи.⁵³

О ширењу хришћанства у Наисусу у периоду од IV до VI века сведочи и невелики број ранохришћанских натписа пронађених у Наисусу. Постоје три латинска натписа за које се сматра да потичу из једне ранохришћанске цркве и један натпис је на грчком али не постоје ближи подаци о његовом месту налаза.⁵⁴

У рушевинама једне од ранохришћанских цркава у Јагодинмали пронађена је мермерна надгробна плоча неправилног облика, преломљена на четири дела која се спајају. Плоча се данас налази у Народном музеју у Нишу (инв.бр.109). Текст натписа гласи:

†Fili meus dulcis Antonine, quem fata tulerunt cum | octavo carperet anno, |

⁴⁹ G. Milošević, *nav. delo*

⁵⁰ *Исїѡ*

⁵¹ *Исїѡ*

⁵²R. Bartož, *Die Entwicklung der Kirchen-Organisation in der Westbalkan Provinzen (4. bis 6. Jahrhundert)*, *Miscellanea Bulgarica 5*(Das Christenum in Bulgarien und auf der Übrigen Balkanhabsinsel in dr Spätantike und im Frü Mittelalter, II Internationalen Symposium Haskovo, Bulgarien, 10.-13.jun 1986), Wien 1987, 149-160., n.21

⁵³ Jovanka Kalić, *Jovan Kinam, BIIINJ II*, Beograd 1972, 74.

⁵⁴ P. Petrović, *IMS. vol.IV*, 91-93. n° 50,51,52

disripuit mors invida vi|tae, fecit vero terminum vite(!)
m(en)s(e) se|pt(embri) ind(ictione) nona⁵⁵ †

превод: Сине мој, мили Антонине, ког је судбина отргнула са осам година, зла смрт је разорила живот, учинила му крај месеца септембра деветог индикта.

Заједно са претходно поменутом плочом пронађена је још једна на истом месту, налази се у Народном музеју у Нишу (инв. бр.49). Текст натписа гласи:

†Hic requiescit Petrus | filiu(i)s Thomae vicario
an|nor(i)um XVI iuxta patre | et sororis patri et duo |
germanos suos Anto|nino et Gentione qui in |
uno mense simul vita | finirunt et maximo luc|to matris dereliquerunt|
mens(e) sept(embri) indict(ione) | nona XIII(?)⁵⁶

у преводу: Овде почива Петар, син Томе викара, година шеснаест, поред оца и очевих сестара и два своја брата, Антонина и Генција који истог месеца живот окончаше и у највећој жалости мајку оставише, месеца септембра, деветог индикта.

Са овим мраморним плочама пронађена је још једна надгробна плоча у рушевинама ранохришћанске цркве у Јагодин-мали. Сада се налази у Народном музеју у Нишу (инв. бр. 49). Текст натписа гласи:

...fam]ula dei Ma[...]ssa qui re|[...] quinq[ua] |[...]⁵⁷

Превод: божја слушкиња Ма[...]са, која напусти(?)...

Ова формула dei се често јавља на хришћанским споменицима и то у оквиру формуле hic requiescit in pace или hic posita est.⁵⁸

На основу ових надгробних споменика из ранохришћанског периода закључујемо да су натписи били врло слични и да су то уствари биле кратке белешке о кратком и тешком животу, о злој судбини која је задесила покојника, о превеликом болу и жалости који су остали после покојникове смрти и задесили су његове најближе. Мали је број ранохришћанских надгробних споменика јер нису у довољној мери истражене некрополе са ширег градског подручја а и постављање надгробних плоча са натписима био је луксуз који је

⁵⁵ *Идем*, 91.,n⁰ 50

⁵⁶ *Идем*, 92.,n⁰ 51

⁵⁷ *Идем*, 93.,n⁰ 52

⁵⁸ R. Bloh, *Latinska epigrafika* (prevod Anka Milošević), Beograd 1971, 59-70.

већина тешко могла себи да приушти. Још један разлог малог броја ових надгробних споменика је и то што су њих подизали и пагани па су их се можда због тога хришћани одрицали.

Наисус је био и епископско седиште, али питање које се поставља јесте када је он то постао? Као епископско седиште град се први пут помиње управо на Сердичком сабору. Наиме, на том сабору помиње се нишки епископ Киријак (*Ciriacus*) у Актима концила у Сердици. Нишки епископ Киријак помиње су у својству противника Маркела из Анкаре, а Киријак је због аријанства смењен пре 343. године. На његово место постављен је ортодоксни Гауденције (*Gaudentius*).⁵⁹ Гауденције, на Сердичком сабору, иступа као бранилац оптуженог Атанасија и том његовом иступу успротивили су се аријански епископи на Филипопољском сабору, оптужујући га да не проповеда праву веру.⁶⁰ Иако је најортодокснији међу епископима, Атанасије Александријски, после сабора у Сердици посетио Наисус и ту провео Ускрс са Гауденцијем, служио и литургију, Наисус убудуће неће моћи да се одупре аријанству. Или можда то неће моћи само његови епископи? Утицај ове јереси са Истока био је исувише јак. Након изградње Константинопоља и све већег значаја који је Исток почео да поприма у Царству, Наисус и поред тога што је припадо западном делу Царства, захваљујући свом положају све више је потпадао под утицај Истока.

Irena Ljubomirović

NAISSUS IN A NEW PROVINCE BETWEEN THE EAST AND THE WEST

The significance of Naissus in the Roman Empire at the end of the III and during the first half of the IV century may be assumed on the basis of published historical sources. Especially the sources like *Amm. Marc.*, *Codex Theodosianus* and *Notitia Dignitatum* present data on the social and economic rise of Naissus regarding its history during the IV century. It may be concluded that several elements were of particular importance for the town development. First, it was the topographic and geopolitical position of the town, situated in the crossroads of several routes, and ore deposits in its background, which enabled economic development in the town and its surroundings. Workshops for the production of weapons and metal articles attracted immigrants – soldiers, as well as numerous craftsmen and merchants.

Building ascent and expansion of the settlement were also induced by the visits and short stays of Roman emperors on their way from the East to the West and vice versa. The need was felt in the town and its vicinity (*Mediana*) to arrange and put the town in the best possible order and even to build imperial palaces in which the emperors could reside during their visits. The number of the town inhabitants supposedly grew at that period, as well.

⁵⁹ J. Zeiler, *op.cit.*, 600.

⁶⁰ Socratis Sholstici, *Ecclesiastica Historia*, I,36; II,12

Archaeological excavations, although scarce, proved that religion played a significant role in the lives of ancient inhabitants of Naissus. Available epigraphic material from tombstones enables us to perceive which cults were followed by the Naissus population.

A brief survey of the mentioned historical events in Naissus also raises many questions which cannot be presently answered with reliability. It particularly refers to the question of the relation between the Christian religion and pagan cults. Revealed inscriptions and discovered tombs and crypts bear witness that the Christian cult was consolidated in the town during the first half of the IV century. Historical sources, as mentioned, confirm the participation of the bishop of Niš Gaudentius at the Synod in Serdica and the visit of Athanasius to Naissus. This fact explains the significance of the town as an episcopal center, which certainly had ecclesiastical structures and in which the clergy and believers gathered around a strong church organization. However, regarding the number of inhabitants and the fact that the Christian cult was obeyed in the town, it is unclear why so little evidence of Early-Christian inscriptions was found in the town territory. This question might be answered by archaeological excavations in the wider area of the town. Also, further research should be directed toward the determination of general organization of the religious life in the town, the relation between paganism and Christianity, and their joint attitude towards barbarians who started penetrating and who acquired significant privileges in the Empire, having influenced future political development. Further research should comprehend the significance of the town in economic, social and religious aspects during the reign of Constantine's successors, especially Constantius, in view of ecclesiastical disputes opened at the Synod of Serdica.